

НАЗАРОВ Н. А.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ФОРМАЛІЗАЦІЯ ОПИСУ ТА ПРОЦЕДУРИ ЕТИМОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЯК КОМУНІКАТИВНОГО АКТУ

У статті здійснено спробу вироблення формалізованого опису етимологічного дослідження.

Ключові слова: українська мова, історична лексикологія, етимологія.

В статье осуществлен опыт выработки формализованного описания этимологического исследования.

Ключевые слова: украинский язык, историческая лексикология, этимология.

The article proposes an effort of formalized description of etymological research.

Key words: the Ukrainian language, historical lexicography, etymology.

Актуальність статті обґрунтовується на основі потреби виробити формалізовані способи осмислення етимологічних досліджень.

Мета дослідження – виробити орієнтовний спосіб формального опису шляхом введення умовних позначень для складних ментальних процесів етимологізації, які мають кількарівневу ієрархічну організацію.

Предмет статті – способи опису етимологізаційних інструментів сучасної української історичної лексикології.

Об'єктом статті ми визначили формалізовані способи запису і осмислення таких інструментів.

Матеріалом дослідження виступають проблемні питання етимологічних досліджень, які складно вирішити без формалізованих методів запису.

Наукова новизна статті пояснюється тим, що вперше здійснена спроба розглянути етимологічне дослідження як

комунікативний акт, розтягнений у часі і наслідки методологічного характеру, які з цього уподібнення випливають.

Процес етимологізації лексеми може бути розглянутий з багатьох точок зору. Ми вже розглядали проблеми осмислення шляхів етимологізації в українській етимологічній школі та в інших слов'янських національних традиціях, а також логічні засади етимологічних досліджень, вироблені ще в XVII столітті Й. Клаубергом. Тим не менш процес пошуку вирішення проблемних питань етимологічних досліджень ще далеко не завершений і існує багато проблемних аспектів.

Значно утруднює дослідження будь-якого предмету відсутність формалізованої мови опису досліджуваного явища та відповідно – формалізованого інструментального апарату. Але у багатьох сферах гуманітарного знання, зокрема і в лінгвістиці, уже почали використовувати формалізовані способи подачі інформації, яка раніше вважалася такою, яку можна передати лише описовими, розлогими суто вербальними конструкціями. Так, проблеми взаємодії кількох психологічних суб'єктів (що нібито є сферою цілком “ірраціональною” і не підвладною формальному описові) дослідник В. Лефевр запропонував передавати спеціально виробленими алгебраїзованими висловами, таким чином уможлививши конструювання і опис ситуацій, опис яких засобами звичайної мови виглядав би громіздко і був би не придатний для формального розгляду [1]. Історія науки показує, що з часом коло явищ, які починають описуватися формальними мовами, усе ширшає. Відповідно, розширюється і якісно видозмінюється коло проблем, які раніше просто не можна було описати або опис яких був незручним (так, ще наприкінці I тис. н.е. складні алгебраїчні рівняння записувалися “словами”, тобто без ужитку звичної сьгодні системи позначень).

Розгляд проблеми формалізації етимологічних досліджень і їх опису варто почати з моделювання процесу етимологізації як комунікативного акту. Інформації як високоорганізований структури

Труднощі з декодуванням повідомлення, менш властиві іншим сферам застосування наведеної схеми, полягають у тому, що поняття контакту включає “фізичний канал та **психологічний зв'язок** між адресатом та адресантом” (виділення наше – Н.Н.) [2:198]. Фізичний канал у випадку етимологізації слова постає низка учасників, що грають у “зіпсований телефон”, а психологічний зв'язок зазвичай доводиться або ігнорувати, або виносити за дужки. Те саме стосується і контексту: далеко не для всіх етапів мовного розвитку (якщо слово більш чи менш однозначно можна віднести до певного етапу) ми можемо з певністю реконструювати стан світогляду і умови довоколишнього середовища, в якому перебували мовці, або ж такі реконструкції, наявні в інших сферах гуманітарного знання (археологія, історія мистецтва, релігієзнавство), традиційно не залучаються. “Код” також далеко не завжди можна гранично чітко сформулювати: про його невизначеність можуть свідчити “нерегулярні” з точки зору дослідників фонетичні відповідності.

В результаті дослідник, етимологізуючи слово, розраховує на розуміння повідомлення (знаходження етимона та його первісного значення), розв'язуючи рівняння з трьома невідомими (закреслено компоненти комунікативного акту, які або недостатні, або повністю відсутні):

$$\begin{array}{c} \text{Контекст} \\ \text{Адресант} \quad \underline{\hspace{2cm}} \quad \text{Повідомлення} \quad \underline{\hspace{2cm}} \quad \text{Адресат} \\ \text{Контакт} \\ \text{Код} \end{array}$$

Звісно, часткові випадки цього “рівняння” можуть бути з меншою кількістю невідомих. Головне завдання – мінімізувати кількість невідомих членів. Конкретніше висловлюючись, зі схеми очевидно, що залучені до реконструкції розвитку слова відомості мають бути не тільки різнобічні, а й піддаватися чіткій класифікації за належністю до певного елемента комунікативного акту. Так, якщо фонетична форма слова не відповідає чергуванню, то треба

з'ясувати, чи це зумовлено “шумами” в каналі зв'язку, чи його автореферентністю (як у випадку зумисних операцій над словом з магічними чи релігійними міркуваннями). “Знайти етимологію” слова означає заповнити всі комірки цього конструкту, крім однієї: адже повідомлення вже є.

Важливо усвідомлювати, що залежно від супровідних елементів (контекст, код) формально і навіть почасти семантично те саме повідомлення може мати зовсім різне значення і його зміни можуть розгортатися в часі з різною динамікою та мотивацією. Ці зміни відбуваються відповідно до так званих емотивної та конативної функції). Конкретизуючи це твердження для етимологічного дослідження, можна сказати, що **те саме слово на різних етапах культурного розвитку може бути розглянуте як різні повідомлення.** Це пов'язано з тим, що на крайніх відомих сьогодні точках розвитку певного слова (наприклад, сучасна українська мова – реконструйовані борецька або ностратична прамови) конкретне лексичне (словникове) значення (наприклад, *рука*) відіграло різну роль: сьогодні воно є основним, тоді як на початку воно було лише з комплексу уявлень (руки мали культове значення, про що свідчать антропологічні дослідження [3], тобто слово мало багато додаткових конотацій, інакше кажучи, контекст був важливіший за саме повідомлення). Так само, приміром, слово *лівий* для еволюції українського питомого словника, успадкованого від праслов'янської мови, на відрізку “праслов'янська – сучасна українська мови” є одним повідомленням, а на відрізку “праіндоєвропейська – праслов'янська мови” уже дещо іншим. Особливо різко таке протиставлення виявляється, якщо з поняттям, позначуваним словом, на одному етапі пов'язувалися певні культові уявлення, які з часом або видозмінилися, або стерлися з колективної пам'яті. Проблема розмежувань різних етапів еволюції слів постає саме сьогодні, коли етимологи оперують значними часовими проміжками (наприклад, для кінця ХІХ століття в основному глибина реконструкцій не перевищувала трьох-

чотирьох тисячоліть, а сьогодні вона сягає від 15 до 20 тисячоліть тому назад).

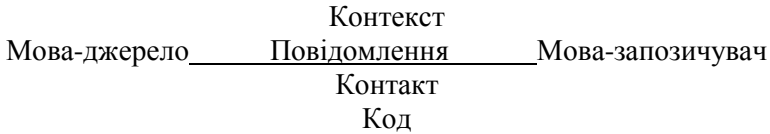
Варті уваги дослідження зі стратифікації української лексики були здійснені в публікаціях Д.І. Переверзева, який здійснив аналіз українського питомого лексикону за глибиною залягання [4]. Із цих досліджень можна помітити, що лексичне значення багатьох питомих українських слів у сьогоdnішніх межах сформувалося уже на етапі праслов'янської мови, хоча саме слово або його корінь існувало вже в борейській мові.

Отож, одна “етимологія” для конкретного слова неможлива за визначенням комунікативного акту: для сучасного дослідника, який є умовним адресатом, найближчим хронологічно адресантом може бути мовний колектив праслов'янського періоду, але аж ніяк не індоєвропейські мовці. Адже в точці “праслов'янська мова” повідомлення суттєво змінює свої супровідні елементи: контекст і код. Таким чином, еволюцію слова, відомого з часів борейської мови, можна представити у вигляді послідовної ланки комунікативних актів (для зручності ми наводимо лише найголовніші етапи, адже діалектне членування кожної з реконструйованих прамов так само було важливим, однак щодо нього або немає однозначної думки, як для індоєвропейської спільноти, або ще мало досліджене, як для ностратичної чи борейської). Для зручності опустимо можливу ситуацію переходу спершу від індоєвропейської до (германо)-балто-слов'янської мовної єдності, а потім уже до праслов'янської. І в ідеалі, звісно, хронологічно вихідною точкою дослідження мала б бути первісна мова людства, так звана “мова Адама”, однак на сьогодні борейська залишається останньою методологічно обґрунтованою межею дослідження. Індекс Б → Н означає “(контекст, контакт, код) актуальний у момент переходу від корейської до ностратичної мови”.

- 1) $\text{Контекст}_{Б \rightarrow Н}$
 Борейські мовці Повідомлення ностратичні мовці
 $\text{Контакт}_{Б \rightarrow Н}$
 $\text{Код}_{Б \rightarrow Н}$
- 2) $\text{Контекст}_{Н \rightarrow І}$
 Ностратичні мовці Повідомлення індоєвропейські мовці
 $\text{Контакт}_{Н \rightarrow І}$
 $\text{Код}_{Н \rightarrow І}$
- 3) $\text{Контекст}_{Н \rightarrow П}$
 Індоєвропейські мовці Повідомлення праслов'янські мовці
 $\text{Контакт}_{Н \rightarrow П}$
 $\text{Код}_{Н \rightarrow П}$
- 4) $\text{Контекст}_{П \rightarrow У}$
 Праслов'янські мовці Повідомлення українські мовці
 $\text{Контакт}_{П \rightarrow У}$
 $\text{Код}_{П \rightarrow У}$

Отож на кожному умовному зрізі відбувалися зміни смислу, пов'язані зі зміною супровідних елементів повідомлення. Ця зміна була зумовлена: на найдавніших етапах – неолітичною революцією, далі – переходом до інших форм господарювання, осілого життя тощо.

Умовні “комунікативні акти” на межах епох мовної еволюції є евристичним засобом, який дозволяє показати комплексність змін у значенні і вживанні слова, і рівень ентропії (втрати інформацією організованості) на межах між етапам розвитку генетично пов'язаних колективів буде дещо меншим, ніж у випадку запозичень. Запозичення так само можна зобразити за допомогою вже випробуваної нами схеми:

Якщо слово пройшло кілька мов, поки потрапило в українську (чи будь-яку іншу), то для нього так само можна побудувати подібні ланцюжки контактів.

Наприклад, слова *лівий* і *правий* у сучасній українській мові стосуються лише его-зорієнтованої орієнтації індивіда в просторі. Слова *правий* “не лівий” і *правий* “той, що має рацію” тепер розглядаються як омоніми. Якщо ми перейдемо до праслов’янської мови, то *правий* поєднуватиме в собі обидва значення без суперечностей, адже з “переднім, видимим” асоціювалося поняття “правий” як “не лівий” через сакральне позитивне забарвлення останнього. Натомість *лівий* на етапі, що передувало праслов’янській мові, в індоєвропейській мові, позначав і “лівий як не правий”, і “дивний, неприємний, недобрий”.

Висновки. Формалізація процесу еволюції слова та його етимологізації дозволяє вирішити кілька проблемних питань методологічного плану. Так, інтуїтивно було зрозуміло, що слово на різних етапах свого розвитку може мати різні відтінки значення і сфери функціонування, однак тільки застосування узагальненої схеми комунікативного акту дозволило показати теоретичні підстави такого підходу. Таким чином, для слова, яке мало пройти багато етапів еволюції, варто застосовувати підхід членування його історичної тяглості на відносно автономні відрізки. На цих відрізках, залежно від контексту та коду, слово (чи його корінь) може бути розглянуте як різні повідомлення. Це дозволить убезпечитися від змішування стадіально непеєднаних явищ в одному етимоні.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Лефевр В. А.* Рефлексия / В. А. Лефевр. – М. : Когито-центр, 2003. – 496 с.
2. *Якобсон Р.* Лингвистика и поэтика / Р. Якобсон // Структурализм: «за» и «против»: Сборник статей [под ред. Е. Я. Басина и М. П. Полякова]. – М. : Прогресс, 1975. – С. 193–230.
3. *Иванов В. В.* Левый и правый / В. В. Иванов // Мифы народов мира [глав. ред. С. А. Токарев]. – М. : Советская энциклопедия, 1988. – Т. 2. – С. 43–44.
4. *Переверзев Д. І.* Ностратична глибина лексики поезії Тараса Шевченка (на матеріалі вірша «Тече вода з-під явора») / Д. І. Переверзев // Проблеми семантики слова, речення та тексту: збірник науковий праць [відп. ред. Н. М. Корбозерова]. – К. : Видавничий центр Київського національного лінгвістичного університету, 2013. – Випуск 31. – С. 174–182.